

(verschenen in: Ad van Nieuwpoort, Rochus Zuurmond, De Beproeving, over de nieuwe Bijbelvertaling, Kampen 2005)

Hoe vertaalt Lukas de schriften?

Over het evangelie naar Lukas en de NBV

Ad van Nieuwpoort

“Uit het evangelie volgens Lukas en het boek Handelingen blijkt dat de schrijver een literator van enig niveau was. Zijn stijl is verzorgder dan die van Marcus: op verschillende plaatsen verfraait Lukas woorden en zinsconstructies die in Marcus erg eenvoudig aandoen of dicht bij het Hebreeuws of Aramees staan.” Met deze beoordeling leidt de NBV het evangelie naar Lukas in. Wat krijgt Lukas voor zijn stijl? Het is een literator van enig niveau, dus laten we zeggen een 7,5? Hij komt er in elk geval beter van af dan de andere evangelisten: ook van het evangelie naar Matteüs wordt gezegd dat zijn stijl “iets verzorgder” is dan die van Markus, maar dat ook hij een literator van enig niveau is krijgen wij over hem niet te horen. Johannes moet het doen met de beoordeling dat zijn evangelie “is geschreven in een vrij eenvoudige stijl: er is niet veel variatie in woordkeus en de zinsbouw is ongecompliceerd”. Opvallend is het dat er wordt gezegd dat de woorden en zinconstructies van het evangelie naar Markus die “dicht bij het Hebreeuws of Aramees staan” door Lukas zouden zijn verfraaid. Een stijl die dichtbij het Hebreeuws of Aramees staat wordt door de vertalers blijkbaar als een zwakte beschouwd die verfraaiing behoeft. Dat het echter ook nog wel eens zo zou kunnen zijn dat de evangelienschrijvers heel bewust voor een stijl hebben gekozen die dicht bij het Hebreeuws of Aramees staat, wordt hier op voorhand door de vertalers uitgesloten. En dat is te merken aan de wijze waarop men het evangelie naar Lukas heeft vertaald. In deze bijdrage willen wij laten zien dat het niet Lukas is die de hebraïserende stijl van Markus heeft ‘verfraaid’, maar dat het de vertalers zelf zijn geweest die de, misschien nog wel eens heel bewust gekozen, ‘Hebreeuwse wijze van spreken’ van de evangelist voor de bijbellezer onzichtbaar hebben gemaakt. Dat hiermee niet alleen een formele zaak in het geding is, maar tegelijk het verstaan van de inhoud van het evangelie ernstig wordt belemmerd zal moeten blijken.

DE PROLOOG

Dat de evangelist Lukas ‘een literator van enig niveau’ is en in staat om met een perfecte Griekse volzin zijn evangelie in te leiden, blijkt wel uit de eerste vier verzen van zijn evangelie.

- 1) Nademaal¹ velen ter hand genomen hebben
de uitleg te ordenen
aangaande de daden
die zich onder ons voltrokken² hebben,
- 2) gelijk zij ons hebben overgeleverd
die van den beginne³ ooggetuigen en dienaren van het woord geworden
zijn,
- 3) leek het ook mij,
na alles van meet af aan nauwkeurig te hebben nagevorst,
u ordelijk⁴ te schrijven,

- 4) hooggeachte Theofilus⁵,
 opdat gij kennis krijgt
 aangaande de betrouwbaarheid⁶ van de woorden
 waarin gij onderwezen⁷ zijt.

De stijlvereenkomsten van deze proloog met inleidingen op grote klassieke geschiedwerken zoals die van Polybius, Thucydides en Herodotus zijn aantoonbaar evident. Dat Lukas zich hier bedient van een voor de Griekse geschiedschrijving gebruikelijk vocabulaire wil echter nog niet zeggen dat, zoals de vertalers in hun inleiding stellen, er sprake is van een duidelijke verwantschap met 'de biografie of levensbeschrijving zoals die in de Grieks-Romeinse tijd populair was'. In deze proloog maakt Lukas zijn theologische programma bekend. Het is de Lukaanse theologie in nuce. Meteen wordt duidelijk waar het Lukas om te doen is in zijn evangelie, namelijk: "... opdat gij kennis krijgt aangaande de betrouwbaarheid van de woorden waarin gij onderwezen zijt." Bij deze kennis aangaande de betrouwbaarheid van de woorden kunnen wij denken aan wat hij aan het einde van zijn evangelie schrijft over de Emmaüsgangers: hun ogen werden geopend en zij *herkenden* Hem (Lk. 24:31). Lukas stelt zich in zijn proloog niet voor als een historicus die in zijn evangelie de bewijzen gaat leveren om de twijfelende gemeente te overtuigen⁸, hij presenteert zich aan de Godelievende lezer (Theofilus) als iemand die in een uitlegtraditie staat van mensen die hem voorgingen in het ordenen van het verhaal, de uitleg van de daden die zich hebben voltrokken (vs 1). En daarmee heeft Lukas het niet alleen over de apostelen maar, zo blijkt uit zijn evangelie, ook over Mozes en de profeten. En als hij het heeft over de 'daden (pragmata, in de Septuagint een weergave van 'debharim') die zich onder ons hebben voltrokken' dan heeft hij het niet over verifieerbare feiten maar over de zaken waarvan zowel de apostelen als Mozes en de profeten getuigen. De NBV zet de lezer op het verkeerde been door in het eerste vers *dijègèsis* weer te geven met 'verslag': "Nadat reeds velen zich tot taak hebben gesteld om een verslag te schrijven over de gebeurtenissen..." Zo'n vertaling wekt bij de lezer op z'n minst de indruk dat het hier om zoiets als een historisch verslag zou gaan. Veel meer voor de hand ligt het dit *dijègèsis* weer te geven met 'verhaal' of met 'uitleg'. De evangelist refereert immers niet aan verslagleggingen maar aan de wijze waarop anderen hun verhaal of uitleg hebben geordend.⁹ Geordend namelijk naar de orde van het profetisch spreken van Tenach. Naar die orde wil ook Lukas zijn verhaal vormgeven (vs.3).

NAAR DE ORDE VAN TENACH

Zonder enig probleem had Lukas de Griekse welsprekendheid van zijn proloog kunnen voortzetten in de rest van zijn evangelie. Aan alles hebben we immers kunnen merken hoe hij dit 'natuurlijke Grieks' optimaal beheerst. Maar het opmerkelijke nu is dat hij dit niet doet. Na het vierde vers van zijn proloog verandert hij rigoureuus van stijl. Het is alsof hij er echt voor is gaan zitten om het in het vervolg van zijn evangelie geheel anders te doen. Met Marcus heeft dit overgens niets te maken. Aan de zogenaamde verfraaiing van de tekst van Marcus is hij in zijn ouverture nog lang niet toe. Hij heeft niets te verfraaien, het is allemaal eigen tekst. We hebben de neiging hem te onderbreken en hem te vragen waarom hij nu vanaf dat vierde vers opeens zo hoekig is gaan schrijven.

Waarom komt Lukas de gemiddelde lezer van zijn evangelie niet wat meer tegemoet?

- 5) Er geschiedde¹⁰ in de dagen van Herodus, de koning¹¹ van Judea: een priester¹², wiens naam was: Zacharias¹³, uit de dagorde van Abia, en zijn vrouw uit de dochters van Aäron, en haar naam was: Elisabeth¹⁴.
- 6) Zij waren beiden rechtvaardigen voor God, wandelend¹⁵ naar alle geboden en rechtmatigheden van de Heer, onberispelijk.
- 7) En een kind was er voor hen niet, aangezien Elisabeth onvruchtbaar was en zij beiden waren voortgeschreden in hun dagen¹⁶.

Aan elk detail van dit begin van de vóórgeschiedenis van het geboorteverhaal¹⁷ merken wij dat Lukas zijn lezers wil binnenleiden in de woordwereld van het Oude Testament. Na die Griekse volzin van zijn proloog schakelt hij volledig over op bijbeltaal. Meteen al in de eerste zinnen moet de lezer zich geheel en al in de wereld van het Oude Testament (in de gedaante van de Septuagint) wanen. Lukas kiest hier heel welbewust voor deze bijbeltaal. En waarom doet Lukas dit, waarom kan dit blijkbaar niet anders? Breukelman heeft dit in een van de eerste delen van zijn Bijbelse Theologie heel treffend verwoord: "Al wat typerend is voor 'Israël', zoals 'Mozes en de profeten' ons dat doen horen, heeft deze verteller in de ouverture van zijn verhaal nog eenmaal in uiterste concentratie bijeengebracht. Hij deed dit, omdat alleen binnen *dit* raam op de juiste wijze over de verschijning van Jezus Christus kan worden gesproken. Ook de *taal*, die de verteller hier spreekt, is geheel die van het 'Oude Testament'. Het is eigenlijk een en al '*hebraïsme*' waarmee we – niet enkel in de details, maar ook in de opbouw van het geheel – te maken krijgen"¹⁸. Wat Breukelman hier zegt over taal waarvan Lukas zich bedient komen we overigens in bijna elk goed Lukascommentaar tegen¹⁹.

"Er geschiedde in de dagen van... " bereidt ons voor op wat wij tot driemaal toe heel nadrukkelijk in het geboorteverhaal te horen zullen krijgen: "En het geschiedde...!" Zoals in het geboorteverhaal met deze hebraïserende aanhef er een geweldige spanning wordt opgeroepen tussen de zogenaamde wereldgeschiedenis, bepaald door de keizer Augustus, en datgene wat er in de geboorte van het kind vanuit de hemel op aarde geschiedt, zo zijn het hier de dagen van koning Herodus waarin iets van Godswege is begonnen te geschieden bij monde van de bode in de tempel. Over het "en het geschiedde...", waaraan dit "er geschiedde..." verwant is, zegt Breukelman: "In het Oude Testament komt deze taalvorm "en het geschiedde" ongeveer 470 maal voor (LXX *egeneto de*, en *kai egeneto*). Telkens weer horen we, terwijl het verhaal gaande is, als één woord "en-het-geschiedde...". Op levendige wijze bereidt de verteller ons daarmee dan voor op iets, dat nú in zijn verhaal gaat 'geschieden'. (...) Gelijk nu deze taalvorm niet eigen is aan de Nederlandse verteltrant, is hij dat evenmin aan de Griekse. Desniettegenstaande gebruikt Lukas hem in zijn evangelie ongeveer 40 maal." Breukelman voegt hier nu aan toe waar het ons hier ook heel nadrukkelijk om te doen is: "Nu zijn er vertolkers, die in de vertaling deze woorden "en het geschiedde" uit de tekst wegdoen, omdat ze niet behoren tot onze wijze van vertellen. In al wat nu verder volgt zal het ons echter steeds

duidelijker worden, dat we in deze lucaanse tekst de-zaak-waar-het-om-gaat niet meer tot uitdrukking brengen, wanneer we deze hebreeuwse wijze-van-spreken in de vertaling achterwege laten²⁰". En niet alleen in dit "er geschiedde" gaat de woordwereld van het OT open, het is in elk woordje dat Lukas hier gebruikt. "Er geschiedde in de *dagen* van...", zo horen we hier. Een wijze van vertellen die wij ontelbare malen in het OT tegenkomen. Deze aanduiding 'dagen' functioneert in het OT als de uitdrukking van een concreet tijdsbegrip. Het OT kent alleen concrete en geen abstracte tijd. Een mens leeft in dagen. Met dit concrete tijdsbegrip zet de bijbel zich af tegen een cyclische of een abstracte lineaire tijdsbeleving.²¹ Het zijn de levensdagen van een mens waarin de daden Gods geschieden. Lukas gebruikt, conform de oudtestamentische wijze van spreken, deze concrete tijdsaanduiding op 83 plaatsen in zijn evangelie. Ook in vers 7 horen wij hoe de leeftijd van Zacharias en Elisabeth naar bijbels spraakgebruik wordt uitgedrukt: "... zij beiden waren voortgeschreden in hun dagen." In de wijze waarop Lukas 'de rechtvaardige' Zacharias en Elisabeth ten tonele voert weet hij dus in een enkele zin de beslissende noties van de oudtestamentische verkondiging te laten klinken. Niet voor niets wordt ook het noemen van hun namen door Lukas op bijbelse wijze ingeleid met "... een priester, wiens *naam* was Zacharias" en "... en zijn vrouw uit de dochters van Aäron, en haar *naam* was Elisabeth". Ook bij dit, op het eerste gezicht wellicht te verwaarlozen, woordje 'naam' stoten wij op een voor de bijbelse verkondiging structuurbepalend groundbegrip. Deze mensen worden bij hun namen geroepen, waarmee zij heel nadrukkelijk een rol krijgen te spelen in de vóórgeschiedenis van de geboorte van Jezus. Door zijn ouverture op deze wijze te openen, nodigt Lukas aan het begin van zijn evangelie de lezer uit plaats te nemen in het leerhuis waar de boeken van Mozes en de profeten openliggen. Hij maakt het de lezer heilzaam onmogelijk om datgene wat deze mensen representeren in de vóórgeschiedenis van de geboorte van de Messias, ook maar enigszins los te zien van de oudtestamentische verkondiging. Breukelman: "In het eerste gedeelte worden Zacharias en zijn vrouw Elisabeth aan ons voorgesteld – niet slechts als een Elkana met Hanna (1Sam.1), of een Manoah met zijn vrouw (Richt. 13), een Jacob met Rachel (Gen. 29:31), een Izaak met Rebecca (Gen. 25:21), nee, ze worden aan ons voorgesteld als een *Abraham* met zijn vrouw *Sara*²² : "zij hadden geen kind, omdat Elisabeth *onvruchtbaar* was, en zij beiden *verre op hun dagen* gekomen waren", zodat de geboorte van een kind onmogelijk was geworden. Heel het thema van het Boek Genesis laat Lukas hier aan het begin van zijn evangelie weer opleven; het geheim van de wording van 'Israël' temidden van de 'goyîm': de verwekking van de 'eerstgeborene', welke verwekking even wonderlijk is als de schepping in den beginne."²³ Wij worden, met andere woorden, aan het begin van zijn evangelie door Lukas direct geplaatst in het kerugmatische hart van tora, namelijk: de wording van de Israël temidden van de volkeren, hier toegespitst in de voorbereiding van de geboorte van de Messias uit Israël. In het door Genesis vertelde geheim van de verwekking van de eersteling vindt de evangelist Lukas het uitgangspunt voor het ter sprake brengen van de geboorte van Jezus. In de vormgeving van zijn verhaal schetst de evangelist op deze wijze een verstaanhorizon waarbinnen de lezer het geheim van de verschijning van de Messias krijgt te verstaan. Het komt er dus geweldig op aan hoe wij deze *Sprache der Botschaft*²⁴ in de vertaling weergeven. Wat lezen wij nu in de NBV?

Toen Herodes koning van Judea was, leefde er een priester die Zacharias heette en tot de priesterafdeling Abia behoorde. Zijn vrouw, Elisabet, stamde af van

Aäron. Beiden waren vrome en gelovige mensen, die zich strikt aan alle geboden en wetten van de Heer hielden. Ze hadden geen kinderen, want Elisabet was onvruchtbaar, en beiden waren al op leeftijd.

Duidelijk is dat deze vertaling erin slaagt om in elk detail de door Lukas welbewust gekozen bijbelse wijze van spreken onzichtbaar te maken. Van dat vreemde "er geschiedde" horen wij niets, de 'dagen' zijn wegvertaald, Zacharias en Elisabeth worden niet meer bij hun 'naam' geroepen, van de aanduiding dat zij 'rechtvaardigen voor God' zijn hebben de vertalers voor het gemak maar 'vroom en gelovig' gemaakt en van het concrete 'voortgeschreden in hun dagen' moeten we het doen met de opmerking dat zij 'al op leeftijd waren'. Terwijl de evangelist alles op alles heeft gezet om naar de orde van Tenach in deze vreemde bijbeltaal die verstaanshorizon te schetsen waarin hij over de komst van de Messias spreken wil, blijken de vertalers hiervan geen enkel benul te hebben gehad. Dat met deze vertaling niet alleen de bijbeltaal onzichtbaar is gemaakt maar daarmee tegelijk ook de verkondiging van het evangelie, die namelijk niet anders dan in het raam van Tenach gehoord kan worden, is onvergeeflijk.

EIGEN REGELS MET VOETEN GETREDEN

In onze bundel over de eerste proeven van deze vertaling²⁵ schreef de classicus Schrier nog zeer welwillend over het onderscheid dat de vertalers in hun toelichting maakten tussen 'taalkenmerken' en 'tekstkenmerken'. 'Taalkenmerken' zouden karakteristiek zijn voor de brontaal en daarom in de NBV met gewone taalkenmerken vertaald moeten kunnen worden, 'tekstkenmerken' zijn eigen aan een specifieke tekst en moeten in de vertaling als zodanig herkenbaar blijven. Hoe aanvechtbaar dit onderscheid ook is - Schrier merkt hierbij op: " Anders ligt het echter met een auteur als Lukas, die blijkens de eerste verzen van zijn evangelie een uitstekende Griekse volzin kan schrijven, maar deze stijl direct loslaat en overgaat op een manier van schrijven die sterk door de Septuagint is beïnvloed (...) Dat is een keus van Lukas, dus een 'tekstkenmerk', die in een vertaling zichtbaar moet blijven, ook volgens de toelichting". Uit de vertaling van het evangelie naar Lukas blijkt dus dat de vertalers de door henzelf geformuleerde regels met voeten hebben getreden!

SPRACHE DER BOTSCHAFT

"De stijl van zowel het evangelie (volgens Lukas) als het boek Handelingen vertoont overeenkomsten met die van Grieks-Romeinse geschiedschrijving", zeggen de vertalers in hun inleiding. Dit is, zoals wij hebben gezien, maar zeer ten dele waar. Juist omdat het Lukas in zijn evangelie te doen is om "de kennis aangaande de betrouwbaarheid van de woorden" stond hem maar één ding te doen: de woorden van de schriften getrouwelijk naar vorm en inhoud te volgen om naar de orde van Tenach Jezus ter sprake te brengen. Hij kon dat niet anders dan zo doen omdat vorm en inhoud in het bijbelse spreken nu eenmaal niet van elkaar te scheiden zijn. De woorden zelf zijn de dragers van de verkondiging. Datgene wat verkondigd wil worden is van invloed op de wijze *waarop* het verkondigd wordt. De taal staat onder druk van de zaak die verkondigd wordt. Buber: "*Die Hebraische Bibel ist wesenlicht durch die Sprache der Botschaft*"

geprägt und gefügt. Die Prophetie ist nur die deutlichste, die gleichsam nackte Erscheinung der Botschaft; da wird offen gekündet, was zu künden ist. Aber es gibt kaum irgendeinen Teil, kaum irgendeine Stilform der Schrift, die nicht unmittelbar oder mittelbar an die Botschaft gebunden und von ihr getragen wäre²⁶". De taal is gebonden aan datgene wat er in die taal wil worden gezegd. En dat is nu eenmaal in de bijbel de tale Kanaäns en niet de stijl van de Grieks-Romeinse geschiedschrijving. Lukas kon niet anders dan van meet af aan die bijbeltaal 'nauwkeurig navorsen'(vs.3). Hij wilde immers een andere geschiedenis vertellen dan de geschiedenis van de Grieks-Romeinse geschiedschrijving. Over hoe hij daartoe in staat is gebleken heeft hij nog een aardig verhaal geschreven. Het is te lezen in Handelingen 2.

¹ In het klassieke Grieks frequent gebruikt plechtige aanhef

² Zie: Rom. 4:21

³ Dat dit 'van den beginne' samenvalt met de 'logos', het woord, kan niet toevallig zijn. Denk aan het 'van hoofde af aan' van Barnard

⁴ Mogelijke verwijzing naar het 'ordenen' van vers 1

⁵ Zie: 1 Thess. 1:4

⁶ In LXX gebruikt in de zin van 'het veilig wonen in het land' (Lev. 26:5; Deut. 12:10)

⁷ In Handelingen gebruikt in de zin van 'onderwezen zijn in de Schriften' (Hand. 18:25; 21:21)

⁸ Zie ook: Heinz Schürmann, Herders Theologische Kommentar zum Neuen Testament, Das Lukasevangelium, Freiburg im Breisgau 1984, 10

⁹ Zie ook: Schürmann, a.w., 7, die m.i. terecht verwijst naar Habakuk 1:5 LXX

¹⁰ Hier gebruikt in de zin van bijvoorbeeld I Sam. 1:1

¹¹ Deze koning staat op gespannen voet met de koning uit Lukas 23:3

¹² De priester komen wij nog eenmaal tegen in Lukas 10:31

¹³ De naam Zacharias, JHWH gedenkt, komen wij in Tenach regelmatig tegen (zie bijvoorbeeld: Jes. 8:2 en II Kron. 24:20,21, waaraan in Luk. 11:51 wordt gerefereerd)

¹⁴ Volgens de LXX heet Aärons vrouw ook Elisabeth (Ex. 6:23)

¹⁵ Op de achtergrond horen wij Deut. 28:9 meeklinken

¹⁶ Zie: Gen. 18:11; Gen. 24:1; Joz. 13:1 en I Kon. 1:1

¹⁷ Wij volgen de indeling van Breukelman: de kern van de ouverture van het Lukasevangelie wordt gevormd door het verhaal van de geboorte van Christus (2:1-20). De gedeelten 1:5-80 en 2:21-40 kunnen worden beschouwd als vóór- en nà-geschiedenis van wat de verteller ons in 2 : 1-20 als *de* geschiedenis doet horen.

¹⁸ F.H. Breukelman, Bijbelse Theologie III,1, Kampen 1984, 181

¹⁹ We doen een greep: G.G. Gersdorf: "*Nun aber brachte es die Sache, die erzählt wird, die in ihrem Ursprung und Fortgange so heilige Sache mit sich, auf einmal den Stil zu ändern, und in feierlicher, heiliger Sprache, (...) nämlich in der Sprache des Alten Testaments zu schreiben...*" (G.G. Gersdorf, Beiträge zur Sprach-Charakteristik der Schriftsteller des Neuen Testaments, Leipzig 1816, 162f.) en .. Green: "*For Luke, the Scriptures provide the storyline for the working out of the divine purpose of God, which has yet to be fulfilled.*" en Schürmann: "*Im feierlichen Bibelstil – in auffallendem Kontrast zu der literarischen Diktion des Proömiums – wird das zu berichtende Geschehen in die Regierungszeit des Königs Herodes (des Grossen) eingeordnet.*" (Schürmann, a.w., 29) en Bovon: "*Egeneto ohne de markiert den Anfang, der nach dem griechischen Prolog stark semitisch klingt.*" (Francois Bovon, EKK, Das Evangelium nach Lukas I, Zürich 1989, 51, 52.

²⁰ Breukelman, a.w., 182

²¹ Zie: F.H. Breukelman, Bijbelse Theologie II, 279

²² Zo ook bijvoorbeeld Grundmann: "*Sie gleichen Abraham und Sara,, den Eltern des Simson und des Samuel.*" (Grundmann, S. 49)

²³ BT III,1, p. 213

²⁴ Zie: Martin Buber, Zu einer neuen Verdeutschung der Schrift, 10

²⁵ O.J. Schrier, Enige opmerkingen bij de [Nieuwe Bijbelvertaling], in: Om het levende Woord 9, De Bijbelvertaling, Kampen 1999, 68, 69

²⁶ Buber, a.w., 10